

UJVÁRY GÁBOR

POZITÍV VÁLASZOK TRIANONRA

Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint
kulturális politikája

„A politikai Trianonba
be[le] kellett menni, de
a kultúrpolitikai
fegyverletétel önkéntes
lenne.”

N ehéz, szinte lehetetlen egy mostani fiatalnak megérteni, mit is jelentett az 1920-as és az 1930-as évek közéletében és közgondolkodásában Trianon traumája. Hogyan változtatta meg az Osztrák–Magyar Monarchia magyar értelmiségének alapvetően pozitív, a töretlen fejlődésben hívő világgépét. Miként vált a Magyar Királyság gazdasági, politikai és kulturális szerepének, birodalmon belüli fokozatos erősödésének örvendő szemlélet elkeseredett útkezesessé, mely a kommunizmustól, a parasztállami álmoktól a turáni ősök kutatásán és az „egyedül vagyunk” nézeteken át a többnyire zavaros szélsőjobb oldali ideológiákig terjedt, és általában kizárólagosságra tartott igényt.

Trianon hatása napjainkban is érezhető, és az is marad még jó ideig. Gondoljunk csak arra, hogy a szerbeknek mindmáig milyen begyógyíthatatlan sebeket okoz a több mint 600 éve vívott rigómezei csata; aktualizálva: Koszovó elvesztése. Vagy arra, hogy román és szlovák kollégáink manapság is az ezeréves magyar elnyomásról beszélnek, holott a nemzetiségi ellentétek a 19. század elejéig ismeretlenek voltak a térségben. Trianon nekünk is fájó és kitörölhetetlen emlék, fontos történelmi tény, de a kortársaknak a mindennapjaikban átélt szomorú valóság volt, hiszen szinte nem volt magyar család, amelyet valamilyen módon ne érintett volna. Ezáltal rengeteg fájdalom és szenvedés forrása lett.

Az általa okozott megrázkódtatásra azonban inkább negatív, kizárólag a tagadást hangoztató, a „Nem, nem soha!” – egyébként lélektanilag teljesen érthető és elfogadható – szajkózásában kimerülő válaszok születtek. Ezeknek pedig kevés közülük volt

a korszak politikai realitásaihoz. Velük szemben a Bethlen István vezette kormányok (1921–1931) – és minisztereinek jó része – olyan programot vallott, amelynek lényege az építkezés, a válságból való kilábalás szándéka volt. Magyarország az 1920-as évek elején még a bel- és a külföldi politikusok által is életképtelennek tartott államnak minősült. Ehhez képest az évtized végére nemzetközi összehasonlításban az ország helyzete már majdnem ugyanolyan kedvező volt, mint közvetlenül az első világháború előtt, egy hosszú ideig tartó folyamatos gazdasági fellendülés végpontján.

E sokak által csodaként megélt konszolidációban a kultúrpolitikának kulcsszerep jutott, mivel nemcsak a szavakban, de a valóságban is stratégiai ágazattá vált. Ez pedig elsősorban egy rendkívül ambiciózus és sikeres vallás- és közoktatásügyi miniszternek, gróf Klebelsberg Kunónak (1875–1932) köszönhető, aki rövid ideig a belügyi (1921–1922), majd a kultusztárcát (1922–1931) vezette Bethlen kormányaiban. Egyedüli miniszterként kapott mindvégig szerepet a kormányfő kabinetjeiben.

Klebelsberg már miniszteri beköszöntő beszédében, 1922. június 19-én kijelentette: „nem szabad, hogy a magyar ember tetterejét a honfibu megbénítsa, nem szabad magunkat csüggedésnek adni oda. Nekünk dolgozni kell, és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá.” Néhány évvel később, 1928-ban pedig, szokatlan politikai józanságról és higgadságról tanúskodva azt állította: „A politikai Trianonba be[le] kellett menni, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”

Klebelsberg messzire tekintő politikai programja azonban 1922-ben még kivihetetlennek látszott. Magyarország ugyanis nemcsak gazdasági és politikai, de kulturális szempontból is – a lassú regeneráció útján haladva, ám mégis – a szétesettség állapotában volt. Ugyanakkor a kulturális intézményrendszer tekintetében mégiscsak kisebbeknek bizonyultak a károk, mint a gazdaság vonatkozásában. S ami egyébként óriási veszteségnek bizonyult, az – paradox módon – a kultúra területén akár „pozitívumot” is jelenthetett. Hiszen a trianoni Magyarországon az urbanizáció jóval magasabb szintre került, mint korábban (a történeti állam városlakóinak 62,7%-a maradt a csonka országban), ezzel párhuzamosan iparosodottabbá vált az ország, növekedett az értelmiség összlakosságon belüli aránya, és jelentősen csökkent az analfabetizmus. Utóbbi tények viszont annak is „köszönhetőek”, hogy nagymértékben meggyengült az utódállamok magyarsága. Az idegen fennhatóság alá került országokban élő közalkalmazottak, valamint a felsőoktatás oktatóinak és hallgatóinak többsége, ezenkívül a középiskolai tanárok sora, a szabad pályákon mozgó orvosok, ügyvédek és más értelmiségiek egy része ugyanis – gyakran kényszer hatására vagy azért, mert nem volt hajlandó letenni a hűségesküt az új hatalomra – elhagyta szülőföldjét, és Magyarországra települt. Családtagokkal együtt mintegy 400 000 fő került így a húszas évek elején a trianoni Magyarországra. Ez egyrészt komoly nyereségnek számít, ám egyúttal rendkívüli teher is, hiszen az anyaország akkori helyzetében igencsak bajos volt ennek a nagy tömegnek – amely az akkori összlakosság 5%-át tette ki – az ellátása és integrálása az új körülmények közé. Ráadásul mindez a másik oldal, a határokon kívül rekedt magyarság – és különösen annak értelmisége – szempontjából igencsak hátrányosnak bizonyult.

További „előnyt” jelentett, hogy Magyarország 1526 óta először volt ismét önálló, független állam, amely a kulturális külpolitika előtt komoly lehetőségeket nyitott; illetve hogy a térség egyetlen homogén nemzetállamává vált. A nemzetiségi kérdéssel már nem neki, hanem a környező utódállamoknak kellett megbirkózniuk – jórészt az ott maradt magyarság miatt. Ez pedig a kultúrpolitika, elsősorban az egyház- és az oktatáspolitika szempontjából is lényeges könnyebbséget jelentett.

Nem szabad ugyanakkor elhallgatni, hogy 1919 után számos jeles művész és tudós menekült Magyarországról Nyugat-Európába és a tengerentúlra (főleg az USA-

ba), hogy ott fusson be néha szédületes karriert, komoly veszteséget okozva ezáltal egykori hazájának. Ők elsősorban azért távoztak, mert 1919-es, Tanácsköztársaság ideje alatti szerepvállalásuk miatt tartottak a politikai megtorlástól.

Ellenben megint csak a kultúrpolitika más szakpolitikáknál előnyösebb pozíciójára utal, hogy e téren az ország feldarabolása következtében kisebb károk keletkeztek, mint másutt, főleg a gazdaságban. Míg az alsó fokú oktatás esetében körülbelül annyi óvoda és iskola került az utódállamokhoz, amennyit a számarányok indokoltak, a középfokú képzésnél a trianoni országra nézve kedvezőbbek voltak a mutatók: a tanerők és a tanárok többsége Magyarországon maradt. Bár az egyetemek és a főiskolák közül több intézmény is elveszett, de a tanárok és hallgatók jó része korábban is a trianoni területen élt. Ráadásul, mire Klebelsberg miniszter lett, már szinte teljes professzori karával Magyarországra költözött a kolozsvári (1921-től Szegedre) és a pozsonyi (1923-tól Pécsre) egyetem, a selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia (1919-től Sopronba) és néhány jogakadémia is. A könyv- és sajtókiadás is viszonylag gyorsan kiheverte Trianon sokkját. 1922-től csaknem ugyanannyi új kötet cím és napilap vagy periodika jelent meg, mint a történeti hazában. A nagy közgyűjteményeknek, a színházaknak és társulataiknak csaknem 60%-a szintén Magyarországon maradt. A veszteségek persze így is pótolhatatlanok voltak.

Klebelsbergnek 1922-ben ehhez a lehangoló helyzethez kellett – tetszett, nem tetszett – valamilyen módon alkalmazkodnia és szinte mindent újragondolnia. Ráébredt azonban, hogy a válság hasznot is hozhat. Hiszen a régi és elavult struktúrák, az ósdi megoldási módszerek lebontására, újakra cserélésére adott lehetőséget. Klebelsberg ezt azonnal felismerte. 1914-től 1917-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium adminisztratív, majd 1917-ben Tisza István miniszterelnökségének politikai államtitkára volt, így a húszas évek elején már komoly közigazgatási tapasztalatokkal rendelkezett. Ő maga ugyan nem volt igazán eredeti gondolkodó, ám kiváló szintetizáló képessége révén – külföldi és magyar eszméket magáévá téve – mégis olyan új rendszert gyúrt össze, amelyet a magyar viszonyok között kiválóan lehetett alkalmazni. Mindenekelőtt a 20. század legelején még világszerte német tudománypolitika gyakorolt rá erős hatást. Ennek részbeni megvalósítói közül Adolph von Harnack a berlini egyetemen 1895/96-ban a tanára volt, a két világháború között pedig Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker is a barátja lett.

Emellett magyar példákra is támaszkodott. Majdani utóda, Hóman Bálint (1885–1951, miniszter: 1932–1942, egy rövid, 1938–1939-es megszakítással) már 1920-ban, *A magyar tudományosság jövője* című tanulmányában felhívta a figyelmet a tudomány kiemelt állami támogatásának nélkülözhetetlenségére: „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvelt Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása. [...] Tudományosságunk teljes újjászervezésére s mindenekelőtt következetes és céltudatos tudománypolitikára van szükségünk [...], melynek célja a magyar tudomány [...] nyugat-európai színvonalra emelése. [...] A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.” Klebelsberg 1927–1931 közötti, közoktatásért felelős államtitkára, Kornis Gyula pedig már 1921-ben hangoztatta a kultúra kulcsszerepét: „Az állam fogalma három mozzanatból áll. Először is a *hatalom* az állam végső alapja és eszköze. Másodsor a *jog* az a norma, mely a hatalom alkalmazását szabályozza. Harmadsor a *kultúra* az a cél, amelyet végső elemzésben a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. Az utóbbiban rejlik az állam etikai jelentősége. [...] Annál fejlettebb [...] valamely állam, minél inkább kultúrállam.” Egyben – mintegy előlegezve a velemény rossz viszonyban álló Hóman 1930-as évekbeli, nemzetneveléssel kapcsolatos kijelentéseit – a

nemzeti érzés pozitív ápolásának fontosságát is kiemelte: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az *irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját*.” [Kiemelés az eredetiben, U. G.] (*Kultúrpolitikánk irányelvei*) Senkit se lepjen meg e hang: a revízió követelése a két világháború között a legkisebb közös politikai többszörös volt, amelyben a szélsőbaltól a szélsőjobbig minden magyar politikai csoportosulás egyetértett; legfeljebb annak mértékében – teljes avagy részleges legyen-e – vitatkoztak.

Hóman és Kornis mellett további jeles személyiségekre is támaszkodott Klebelsberg. Így Gragger Róbertre és Gerevich Tiborra, akik a magyar kultúra külföldi közvetítésében – Gerevich a hazai felsőoktatásban és a művészeti életben is – ragyogó eredményeket értek el; vagy minden idők legkitűnőbb magyar közigazgatás-tudományi szakemberére, Magyary Zoltánra, aki 1927-től 1930-ig a tudománypolitikai ügyosztály (ideértve a tudomány nemzetközi kapcsolatait is) vezetője volt a kultusztárcánál.

Míndez azonban önmagában mit sem ért volna. Klebelsberg rendszerszerűen gondolkodott, és hosszú távra szőtt terveket. Gyakran hasonlította a kultúrpolitikát egy hosszú lejáratú váltóhoz: „Itt, a tantermekben sokáig lehet hibázni és senki sem veszi észre. De hosszú idő múlva, amikor az új nemzedék az életbe kikerül, akkor azután a hibákon többé nem lehet segíteni, és egy újabb nemzedéknek kell jönnie, hogy a hibát ki lehessen javítani.” (1926) Tudatosságát bizonyítja, hogy minisztersége első szakaszában azokat a fejlesztéseket támogatta, amelyek viszonylag csekély beruházással is komoly eredménnyel jártak. Így a Trianon múltbeli előzményeit kutató és emiatt általános érdeklődésre számot tartó történettudományt vagy a külföldi magyar intézetek létrehozását, ezek révén pedig az elitnevelést. 1926-tól, a gazdasági konsolidáció első esztendejétől viszont már ennél jóval költségesebb programokat is pártfogolt, mint a természettudományok szerepének erősítését vagy a nagy tömegekre kiterjedő népiskola-építést.

Klebelsberg leggyakrabban hangoztatott és a legtöbb vitát kiváltó kifejezései a kultúrfőlény és a neonacionalizmus, melyeket többnyire az ellenzéki, liberális szellemiségű *Pesti Napló*ban terjesztett és népszerűsített. A kultúrfőlény kissé szerencsétlen, már a 19. század közepétől élő szóösszetétel, amelynek tartalma elsősorban a magyarságnak a többi Kárpát-medencében élő népekkel szembeni kulturális fölényét hangsúlyozta. Könnyen igazolható, hogy ennek volt valóságalapja, hiszen a magyarság kulturális mutatói – a német anyanyelvűek kivételével – valóban sokkal jobbak voltak, mint a románoké, a szlovákoké, a szerbeké vagy a ruténoké. (Hozzáteszem: az itt élt románoké, szerbeké és ruténoké pedig jóval kedvezőbbek, mint a saját anyaországukban élő társaiké.) 1918 után azonban mindennek nem volt jelentősége, hiszen már a húszas évek elején 10% alá szorult a Magyarországon élő nemzetiségek aránya. Klebelsberg ezért a kultúrfőlény gondolatát átalakította, és sajátos – részben szociáldarwinista alapokon nyugvó – jelentéssel bővítette. Eszerint a népek versenyében azok a nemzetek lehetnek sikeresebbek, amelyek a kultúrára többet áldoznak. Ebben az értelemben pedig ez a gondolat napjainkban is vállalható, sőt követendő: „A világtörténelem útján négy gépkocsi robog. Az egyik gyorsítja az ütemet, de a három másik gépkocsi utána jön, és már harsonajelt ad, mert kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely gyorsít, az van írva: Magyarország. Kérdem t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket? Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohase leszek.” (1928)

Klebensberg 1928-tól használt egyéni szóalkotása, a neonacionalizmus is a kultúr-főlény fogalmához kapcsolódott. Szerinte az elmúlt századokban a magyar nacionalizmus: „Elsősorban *küzdelem* az osztrák centralizáló és germanizáló törekvésekkel szemben. Ez tárgytalanná vált, miután elszakadtunk Ausztriától. Másodsorban harc volt a magyar nacionalizmus a magyar állameszmének beleplántálásáért azoknak a népeknek lelkébe, amelyek hazánk területén éppen azon idő alatt szaporodtak el, midőn a török és a német egyaránt pusztította a magyart. Ez a törekvés is tárgytalanná vált annak következtében, hogy a trianoni béke elszakította tőlünk nemzetiségeinket. A magyar nacionalizmus ekként elvesztette legfőbb tartalmát, és így *a régi érzés elé új célokat kell állítani*. [...] Így a magyar neonacionalizmus csak két más céljáról szólhatok: *művelt és jómódú* [kiemelések az eredetiben, U. G.] nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek.” „Ez a program a kultúrpolitikában nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.” (1928)

A kultúr-főlényhez és a neonacionalizmushoz társult a „destruktív-bolsevik” kultúra elítélése, a nyugat-európai minták követésének vállalása, a turanizmus és a fajelmélet téziseinek elvetése. És egy szintén sokszor hangoztatott gondolat kultúrpolitikájának alapelveiről: „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel. Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. [...] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.” (1927)

E program végrehajtását szolgálta „a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról” szóló 1926. évi VII. tc., melynek eredményeként 1930-ig 5000, nagyrészt állami támogatással épült új népiskolai tantermet és tanítói lakást adtak át. Főleg az elmaradottabb, addig iskolával nem rendelkező térségekben, mindenekelőtt az alföldi, tanyás településszerkezetű vidékeken. Összehasonlításként: a dualizmus ötven esztendejében, egy háromszor akkora országban nem épült ennyi objektum állami hozzájárulással! A hatás szinte felmérhetetlen volt. Bethlen és Klebensberg is sokszor említette, hogy a művelődési demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát. A művelődési demokrácia a népiskola-építési akció következtében nagyrészt megvalósult. Még akkor is, ha a korszakban végül nem követte a választások szigorú műveltségi cenzushoz kötésének megszüntetése. Másrészt jelentősen csökkent az analfabéták aránya is, amely az 1930-as évek végén 7% körül volt, majdnem elérve ezzel a nyugat-európai szintet, és jelentősen meghaladva a Magyarországtól keletre és délre fekvő államokét. Harmadrészt: mindez nagyban hozzájárult a nyolcosztályos népiskoláról szóló törvény (1940: XX. tc.) megalkotásához. Már Klebensberg is ennek szükségessége mellett érvelt, a feladat végrehajtása azonban Hóman Bálintra maradt. Az már más kérdés, hogy a nyolcosztályos rendszer kiépítése a világháború miatt éppen csak elkezdődhetett, teljes bevezetése 1945 utánra halasztódott.

Klebensberg „alapgondolatának” második pillére az elitnevelésről szólt. Ennek érdekében 1927-ben született törvény a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról (XIII. tc.). Ez csak annyiban jelentett újdonságot, hogy a belföldi és a külföldi intézetekbe kerülő ösztöndíjasok kiválasztására megalapította az Országos Ösztöndíjtanácsot. Másikülönben a meglévő állapotokat szentesítette, hiszen Klebensberg már korábban létrehozta a külföldi intézeteket. Államtitkárként sáfárokodott a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet

(1917–1918-ban működött), majd a Magyar Történelmi Társulat elnökeként a Bécsi Magyar Történelmi Intézet (1920; halála után, 1933-ban róla nevezték el) szervezésénél. Majd miniszterként alapította újjá a Római Magyar Történelmi Intézetet (mely 1895 és 1912 között Fraknoi Vilmos magánintézményeként állt fenn), és létesítette a bécsi, a berlini (mindkettő 1924) és a római (1927; utóbbit hamarosan már inkább Római Magyar Akadémiaként emlegették) Collegium Hungaricumokat, illetve egy félig Collegium-típusú intézményt Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda (1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ) néven. Hogy mennyire életrevaló és időtálló volt a klebelsbergi program, bizonyítja, hogy napjainkban – a konstantinápolyi kivételével – valamennyi említett intézmény működik, és az öt Collegium Hungaricum típusából csak egy olyan van, amelyet 1945 után hoztak létre (a moszkvai, 1999-től). A Collegiumok fő feladata a magyar állami ösztöndíjasok fogadása, elszállásolása, ellátása és munkájuk segítése volt. Az eredmények kiválóak voltak, hiszen 1944-ig mintegy 1600 – többnyire végzett, sőt gyakran már doktorált – fiatal 2700 esetben kapott általában egy tanévre szóló stipendiumot; nemcsak a Collegiumokba, hanem más külföldi helyszínekre is, Japántól az USA-ig. Hazatérve háromnegyedük néhány éven belül bekerült a magyar értelmiségi elitbe, így az ösztöndíjakció nagyszerűen betöltötte eredeti hivatását.

A klebelsbergi tervek legalább részleges végrehajtásához megfelelő anyagi támogatásra is szükség volt. Ezt a vérbeli tudományszervezési erényekkel rendelkező miniszter hallatlan ügyes politikával érte el, Bethlen István és Horthy Miklós támogatását is megnyerve. A kultusztárca költségvetése folyamatosan gyarapodott, aránya az állami költségvetésből az 1920-as 3,23%-ról 1926-ra 9,3%-ra emelkedett. Utóbbi esztendőben már az első helyen állt a minisztériumok rangsorában, és 1927-től folyamatosan – egészen 1942-ig – 10% fölötti volt a részesedése az állami büdzséből. Még akkor is, amikor a gazdasági világválság következtében a mindig új és új programokat indító Klebelsberg radikális csökkentések végrehajtására kényszerült szinte minden, a tárcája hatáskörébe tartozó területen. (Igaz, így volt más minisztériumoknál is.)

Itt kell megemlítenem, hogy a maihoz képest sok eltérés mutatkozik a kultuszminisztérium felépítésében. Az egyházak, az oktatás, a tudomány és a művészetek mellett a sport- és a filmügyek is a tárca illetékességébe tartoztak. Ugyanakkor a költségvetésben nem szerepeltek olyan tételek, amelyek napjainkban komolyan terhelik e területet, mivel kizárólag a nemzeti, országos hatáskörű művészeti intézmények és közgyűjtemények részesültek állami támogatásban. A közgyűjtemények közül a legjelentősebbek az 1922-ben alapított (XIX. tc.) Országos Magyar Gyűjteményegyetemben tömörültek, amelyet 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeumra kereszteltek át (VIII. tc.; furcsasága volt, hogy ebbe tagolódtak a korábbi Nemzeti Múzeum gyűjteményei is), így is a szervezetük egyszerűsödött. A művészeti és a kiadványügyek csak szerény dotációt kaptak, és az a fajta pályázati rendszer, amely napjainkban e tevékenységeket támogatja, szinte teljesen hiányzott.

Az elemi iskoláknak 1930 körül mintegy kétharmada, tanítóinak viszont kevesebb mint a fele állt egyházi fennhatóság alatt – ám az egyház részesedése folyamatosan csökkent e tekintetben. A középiskolákban már ennél nagyobb arányú, a felsőfokú oktatásban pedig szinte teljes volt az állami szerepvállalás. Annak ellenére, hogy sok hittudományi főiskola és néhány egyházi irányítás alatt álló jogakadémia is működött, ám ezek hallgatói létszáma alacsony volt.

Hóman Bálint csaknem ugyanolyan nehéz helyzetben vette át a kultusztárca irányítását, mint Klebelsberg. 1922-ben halványan már látszottak a konszolidáció jelei. 1932 őszén azonban éppen a legerősebben érezte romboló hatását a világválság. Majd csak a harmincas évek közepén kezdődött az újabb gazdasági felívelés. Hóman

Bálint ennek ellenére is megőrizte a kultusztárca korábbi kedvező pozícióját, sőt miniszteriuma számára a – reálértékében a húszas évekenél lényegesen kisebb – költészetéből még Klebelsbergnél is nagyobb hányadot tudott biztosítani.

A korszakban – ha közvetlenül a Tanácsköztársaság utáni és a II. világháború befejezése körüli zavaros időszakot nem számítjuk – tizenkét vallás- és közoktatásügyi minisztere volt Magyarországnak. Közülük heten kevesebb mint egy esztendő tölthettek a bársonyszékben. Hárman – az 1920-as numerus clausus törvényjavaslat előterjesztőjeként elhíresült Haller István (1919–1920); a majd nyolc esztendőn át népjóléti és munkaügyi miniszterként dolgozó Vass József (1920–1922) és a karrierjét a kultuszminisztériumban befutó Szinyei Merse Jenő (1942–1944) – valamivel több, mint egy évig irányították a tárcát. Klebelsberg és Hóman meghatározó szerepét tanúsítja, hogy az előzőekkel szemben mindketten kilenc esztendőn át ültek a bársonyszékben, és mindketten kormányaik erős emberei voltak. Gyakran előfordult, hogy távolléte vagy akadályoztatása esetén ők helyettesítették a miniszterelnököt. Klebelsberget közigazgatási tapasztalata és széles körű műveltsége, Hómant a kulturális szakigazgatásban töltött hosszú esztendőik és tudóskénti elismertsége okán tisztelték és becsülték. Klebelsberg csak egy, Hóman ellenben hat kormányfő (Gömbös Gyula, Darányi Kálmán, Imrédy Béla, Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós) mellett dolgozott, ami jelzi, hogy a politikában az 1930-as évek elejétől elmúlt a korábbi állandóság és a viszonylagos nyugalom.

Hóman a nagypolitikában ugyan új ember volt, ám szinte gyerekkorától benne élt a közügyek iránti érdeklődés. Édesapja, a híres klasszika-filológus Hóman Ottó a kultuszminisztérium középiskolai ügyosztályának a vezetője volt 1897 és 1902 között. 1903-ban bekövetkezett halála után pedig minden idők egyik legsikeresebb földművelésügyi minisztere, Hóman nagybátyja, Darányi Ignác egyengette az ekkoriban érettségiző diák pályáját. Egyetemistaként a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa lett, 1922-ben az akkor még a Magyar Nemzeti Múzeumhoz tartozó Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, 1923-tól miniszterségéig a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. Klebelsberghez hasonlóan ő is jól ismerte a kulturális intézményrendszer minden gondját-baját, s nyilván nem véletlen, hogy Klebelsberg is őt látta volna a legszívesebben utódjaként. Hóman már minisztersége kezdetén, a Klebelsberg-ravatalnál elmondott beszédében is finoman utalt rá – amikor elődjét a valóság határán néha túllépő, reneszánsz fejedelmek örököseként cselekvő politikusként jellemezte –, hogy Klebelsberg politikáját csak részben tartja folytathatónak; a világválság miatt megváltozott helyzetben módosítani kíván és kényszerül az addigi irányvonalon. Klebelsberg kultúrfőlény-elméletét ugyan ő is minden támadást kiálló gondolatnak tartotta, a neonacionalizmust azonban sohasem emlegette. Programjában a nemzetnevelés volt a kulcsszó. Ezen az erkölcs- és a jellemnevelés erősítését, a nemzeti tárgyak – a történelem, az irodalom, a földrajz és a néprajz – tanításának az elsőségét értette, és mindennek érdekében emelte a testnevelési órák számát, és bevezette az osztályfőnöki órákat. Az egységes középiskoláról szóló 1934: XI. tc. általános indokolásában kijelentette: „A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása *nemzeti* jellege. Ennek a műveltségnek az európai műveltség színvonalán álló, de a leghatározottabban nemzeti irányú műveltségnek kell lennie. [...] Ennek az általános műveltségnek fő eleme és egyben a magyar középiskolai oktatásnak gerince is a nemzetismeret. A tanítás központjában nem a humanisztikus vagy természettudományos, hanem a legtágabb értelemben vett nemzeti tárgyak állnak. Ily nemzeti tárgyak elsősorban a magyar nyelv, az irodalom és művészet, a történelem, keretében az állami, gazdasági, társadalmi élet jelenségeivel, a föld- és néprajz s – amit szintén ide kell soroznunk – a magyar művelődés történetében alapvető szerepet betöltött latin nyelv és műveltség és a nemzet erkölcsi világnézet alapjául szolgáló val-

lások tana. [...] A nemzeti tárgyaknak a tanítás középpontjába való beállítása pontosan megfelel annak a kiemelkedő, sőt elsőbbséges szerepnek, amit a középiskolában a tanítás mellett a nevelésnek kívánok juttatni. [...] E cél érdekében vezettem be a középiskola két alsó osztályában a más iskolatípusoknál jól bevált, nevelő hatású, úgynevezett osztályfőnöki órákat. S itt a jellemnevelés kapcsán kívánom hangsúlyozni meggyőződésemet a középiskolai testnevelés fontosságáról.” 1939-ben pedig megalapította: „A nemzetismereti oktatás s ennél fogva a világszemléletű nevelés központjában az összes középfokú iskolában, de már a népiskola és a polgári iskola felsőbb osztályaiban is a történetoktatásnak kell állania s ez a szerepe határozza meg azt is, miképpen kell a történelmet tanítanunk. [...] A történelem folyamatának, epochális eseményeinek, történeti nagyjaink működésének ismerete ad módot mai világhelyzetünk és belső állapotaink helyes megértésére és nemzetpolitikai problémáink megoldási módozatainak biztos felismerésére.”

Míg Klebelsberg elsősorban a nemzeti középosztály segítésére törekedett – ezt a célt szolgálta az 1927: XIV. tc. a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek középiskolai és egyetemi tanulmányi ösztöndíjáról –, addig Hóman a közép- és a felsőfokú oktatás demokratizálásának, az alulról jött tehetségek felkarolásának, középosztályba emelésének híve volt. 1933-as tandíjrendelete már nemcsak a középosztálybelieknek, hanem a jó tanulmányi eredményeket elérőknek biztosított kedvezményeket, 1937-ben pedig – a „szigorú tehetségselekción” szellemében – Horthy Miklós-ösztöndíjat alapított. 1939-től támogatta a Bolyai (1942-től már Györffy) Kollégiumot – a népi kollégiumi rendszer első intézményét –, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai tanulmányainak a támogatása volt. Osztályok fölötti nemzeti szintézist követelt, részben – nyilván – a „korszellem” hatására. Részben viszont azért, mert fölismerte a magyar társadalom korszerűtlen szerkezetéből adódó veszélyeket, a parasztság és a munkásság – az értelmiség vérfrissítése miatt is fontos – felemelkedésének akadályait. A dolog szépséghibája csak az volt, hogy 1938-tól, az első zsidótörvénytől a zsidó származásúak már nem vehettek részt a rátermetteket mentő és segítő programokban, s – bár sohasem zárultak be előttük teljesen az egyetemek kapui – felsőfokú tanulmányokat is mind kevesebben végezhettek közülük. Az 1910-es években még mindenféle ideológiák felé nyitott, baloldaliakkal és számos zsidó kortársával is jó kapcsolatot tartó Hóman szelektív antiszemitává vált, s maga is helyeselte és megszavazta – igaz, kormánytagként nem is tehetett mást – az állampolgári egyenlőséget durván sértő zsidótörvényeket. A harmincas évek végétől a régóta Magyarországon élő, legalább részben asszimilálódott zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, az újonnan érkezett, szerinte asszimilálhatatlanokat viszont a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek tartotta. Addig viszont sohasem jutott el, hogy a zsidók deportálására vagy megsemmisítésére gondoljon. Két évvel a miniszterségéről történt lemondása után, 1944-ben a szabadlábban maradt magyar politikusok közül egyedül ő tiltakozott egy szokatlanul kemény hangú levélben Edmund Veese-mayernél, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál a német megszállás miatt, majd számos zsidó művészt, tanárt és tudóst mentett meg a deportálástól. Ám kétségtelen, hogy ezután, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta országgyűlési mandátumát, ami védhetetlen – emberi gyengeségéből következő – tévedése volt. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg, hogy kultuszminiszterként neki is a legnagyobbak között van a helye.

Az alsóbb néprétegek felemelése érdekében Hóman már 1934-ben újraindította az 1930-ban gyakorlatilag lezárult népiskola-fejlesztési programot. Ezzel is Klebelsberg nyomdokain haladt, aki 1931-ben bejelentette: az általa tervezett további 3000 tanterem és tanítói lakás felépítésére nincs már lehetőség. Ebből 1940-ig

több mint 2000-et át is adtak. S mint már szó volt róla, abban is Klebelsberget követte, hogy 1940-ben a XX. tc. kimondta a nyolcosztályos népiskola bevezetését. Ez időben az iskolába nem járó tankötelesek száma már csak 2% körüli volt, ami nemzetközi összehasonlításban is jó aránynak számított.

Hóman koncepciója az egyetemfejlesztésben és a kulturális külpolitikában tért el leginkább a Klebelsbergétől. Tudósként és egykori egyetemi tanárként az egyik legfájdóbb – s végül csak a területvisszacsatolások után, a negyvenes évek elején oldódó – gondja az „értelmiségi túltermelés”, a diplomások politikai szempontból is riasztó és veszélyes munkanélkülisége volt. Ezt pedig nem kívánta az egyetemek támogatásának növelésével és hallgatói létszámuk emelésével elősegíteni. A kulturális diplomáciában a Collegium Hungaricumok dotációja a világválság idején drasztikusan csökkent: Hóman miniszterségének kezdetén, 1932/33-ban már 70%-kal kevesebb volt, mint két esztendővel korábban. Ez ugyan nem Hóman hibája – kész helyzetet örökölt –, ám maga is kijelentette, hogy „elvi tekintetben” nem barátja a Collegium Hungaricum-rendszernek, mivel ott összezárva, magyar környezetben élnek az ösztöndíjasok. Ezért inkább a szabadon felhasználható, ún. kéziösztöndíjak rendszerét pártolta. 1933-tól 1939-ig kissé növekedett, de lényegében stagnált a külföldre magyar állami stipendiummal kiutazók száma, majd rövid csökkenés után, a világháború idején, 1941-től ismét növekedésnek indult (bár ekkor már csak a szövetséges vagy a semleges államokba mehettek az ösztöndíjasok). Hóman inkább a magyar kulturális külpolitika másik nagy alrendszerét, a Collegiumokkal szemben nem a magyar állam, hanem a külföldi egyetemek alapította magyar (vagy magyar vonatkozású tárgyakat is oktató) tanszékeket és lektorátusokat támogatta könyvadományokkal és vendégtanárok kiküldésével.

A Collegium Hungaricumok harmincas évekbeli ösztöndíjasai közül pedig néhányan még a közelmúltban is a magyar tudományos élet vezetői voltak. Kosáry Domokossal az élen, aki 1935-ös bécsi magyar történeti intézeti stipendiuma után Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban is eltölthetett egy-egy évet. Az ő példája is mutatja, hogy – bár a kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is a német–olasz–osztrák orientáció érvényesült – Hóman komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú, francia, amerikai, angol kapcsolatok kiépítésére. Velük is megpróbált a „szellemi együttműködésről” szóló, kétoldalú nemzetközi egyezményeket kötni, ahogy Lengyel- és Olaszországgal, Ausztriával (1935: XVII. XVIII. és XIX. tc.), a Német Birodalommal (1937: V. tc. és 1940: XXXIV. tc.), Észt- és Finnországgal, Japánnal (1938: XXIII. és XXIX. illetve 1940: I. tc.), valamint Bulgáriával (1941: XVI. tc.). Nem elsősorban rajta, inkább a másik fél érdektelenségén múltott, hogy ez nem sikerült.

A két világháború közötti időszak reformkonzervatív alapú magyar kultúrpolitikájának eredményei lenyűgözőek. Mindez mégis csekély hatást gyakorolt a harmincas évek közepétől kényszerpályára került nagypolitikára. Hiába születtek a kultúra és tudomány szinte minden terén kiemelkedő alkotások, hiába történtek kísérletek az alsóbb társadalmi rétegek felemelésére, az egészségtelen társadalomszerkezet csak nagyon lassan változott. A korszerűtlen társadalomban korszerű eszközökkel dolgozó kultúrpolitika mozgásteret így korlátozott maradt. Ennek ellenére is számos eredményt hozott Klebelsberg és Hóman kultúrpolitikája. Hiszen még ma is nem egy esetben jól működnek azok az intézmények, amelyeket ők hoztak létre. Az általuk kezdeményezett és kivitelezett kultúrpolitika lényegében megfelelt az akkori európai követelményeknek és színvonalnak. Vagyis – hibáik és tévedéseik ellenére – a manapság unos-untalan emlegetett „tudásalapú társadalom” korabeli megvalósítását, a „kiművelt emberfők” számának emelését, a kultúra szerepének növelését szolgálta.

- A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága.* Szerk. Miklós Péter. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008.
- A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Egyetemi Ny., Bp., 1927.
- Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth Kiadó, Bp., 1988.
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926.* Athenaeum, Bp., 1927.
- Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete* Szerk. Zombori István. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Szeged, 1995.
- Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai.* Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938.
- Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás.* Athenaeum, Bp., 1942.
- Husztai József: *Klebelsberg életműve.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1942.
- Klebelsberg Kuno.* Vál., s. a. r., a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás. Új Mandátum, Bp., 1999.
- Klebelsberg Kuno: *Küzdelmek könyve.* Athenaeum, Bp., 1929.
- Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus.* Athenaeum, Bp., 1928.
- Klebelsberg Kuno: *Világválságban.* Athenaeum, Bp., 1931.
- Kornis Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Franklin, Bp., 1928.
- Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum, Bp., 2000.
- Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években.* Argumentum, Bp., 2002.
- Tökéczki László: *Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei.* Protestáns Szemle 1995. 2.
- Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”.* Ráció, Bp., 2010.
- Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

